

УДК 329.8:001.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.40>

ПОЛІТИЧНІ РЕЖИМИ ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ ТА СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ: ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Геннадій Шипунов

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено та осмислено особливості дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР. У цьому контексті обґрунтовано, що теоретично адекватне та емпірично послідовне дослідження організаційного розвитку політичних партій у поставторитарних країнах Центральної та Східної Європи має спиратись на вивчення дії на цей процес широкого спектра як внутрішньоінституційних (ендогенних), так й зовнішніх (екзогенних) чинників.

На підставі осмислення методологічних підходів до концептуалізації організаційної еволюції політичних партій в умовах політичних режимів посткомуністичних держав доведено, що дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР, має ґрунтуватись на з'ясуванні суті історичного типу політичного режиму, який передував та зумовлював специфіку демократичних перетворень. Крім того визначено, що вирішальне значення для осмислення траєкторій ідейно-інституційної еволюції політичних партій на пострадянському просторі має також визначення результату цих трансформацій, або, іншими словами, змістових ознак існуючого типу політичного режиму, який був встановлений у результаті транзиту.

Обґрунтовано, що у державах з авторитарним чи гібридним типом політичного режиму, в рамках яких головні параметри розгортання політичного процесу (включно з виборами та простором для опозиційної діяльності) в умовах імітації демократичних процедур визначає та контролює домінуючий харизматичний актор (президент або інша посадова особа), політичні партії розвиватимуться як клієнтелістські, харизматичні або картельні, а партійна система характеризуватиметься низьким потенціалом ідеологічної міжпартійної конкуренції.

Ключові слова: політичний режим, трансформація політичного режиму, політичні режими країн Центральної та Східної Європи, політичні режими пострадянських країн, політична партія, організаційна структура політичної партії.

Проблема аналізу якісного переформатування традиційних політичних інститутів як наслідку кардинальної трансформації сутнісних характеристик суспільства, його політичної структури, є актуальним дослідницьким завданням сучасної політології. Важливим напрямом такого роду наукових пошуків є осмислення тих змін, яких зазнають політичні партії як невід'ємні елементи сучасних політій, зокрема крізь призму трансформації їхньої (партій) організаційної структури. Особливої актуальності в цьому контексті набуває питання визначення особливостей дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР. Це, своєю чергою, зумовлює необхідність визначення теоретично адекватного та емпірично послідовного методологічного інструментарію.

Вихідним методологічним положенням в осмисленні особливостей організаційної трансформації партій є позиція, відповідно до якої інститут політичної партії не є однорідним утворенням, а виявляє свою суть у різних іпостасях [15, с. 371–372]. Зокрема, американський та ірландський науковці Р. С. Кац та П. Мейр виокремили три організаційних «обличчя» політичної партії, дослідження й оцінка співвідношення (балансу) між якими дає змогу з'ясувати і зрозуміти логіку виникнення та розвитку різних моделей партійних організацій: 1) партія в органах державної влади (представництво партії в парламенті, уряді, регіональних і місцевих органах влади та рада); 2) партія на місцях (партія як сукупність її членів, активістів, спонсорів, послідовників і лояльних виборців. Тому найважливішими характеристиками тут є добровільне членство, постійність і регулярність. Також цей вимір допомагає визначити особливості територіальної організації партії на різних рівнях, зокрема оцінити специфіку взаємодії між її загальнонаціональними, регіональними та локальними підрозділами); 3) партія в центральному апараті (партія на рівні загальнодержавного партійного керівництва. Цей вимір дає змогу дослідити особливості партійного керівництва та лідерства, взаємодії між різними групами партійної бюрократії як у горизонтальному, так і у вертикальному розрізі) [9, с. 113].

Для оцінки значущості кожної зі згаданих іпостасей партійної організації науковці використовують декілька індикаторів, найважливіші серед яких, за твердженням американського дослідника Дж. Т. Ішиями, такі: 1) відносна величина офіційного членства; 2) співвідношення між кількістю партійних функціонерів у центрі та на місцях; 3) співвідношення між кількістю функціонерів та активістів у центральному апараті партії [8, с. 90].

Аналогічну дослідницьку стратегію застосовують угорський та чеський вчені З. Інейді та Л. Лінек. Їхній концептуальний підхід, на нашу думку, можна розглядати як деталізацію сформульованих Р. С. Кацем та П. Мейром характеристик партійної організації. Згідно з ним, для створення організаційного профілю партії необхідно виходити з урахування таких позицій: 1) розмір партії (передбачає насамперед з'ясування кількості членів і партійних функціонерів, а також рівня організаційного покриття в межах всієї держави); 2) активність членів (головна увага тут має бути сфокусована на вимогах партійного статуту щодо членства, періодичності партійних засідань, важливості мобілізації у стратегії партії); 3) організаційна складність (визначення рівня розбудованості, структурної диференційованості партійної організації, а також ступеня глибини проникнення («укорінення») партії в суспільство («повсюдність організації»)); 4) автономія партії (визначення наявності та ступеня персональної (членів, керівництва, кандидатів) і фінансової (джерел доходу) залежності партії від інших установ та організацій. Що незалежна партія у наборі своїх членів, виборі керівництва та представників, а також чим більше захищені джерела її доходу, то більш автономною вона буде); 5) концентрація влади (вирішальне значення тут має визначення особливостей прийняття рішень, розподілу контролю над цим процесом між різними рівнями партійної організації. Варіанти такого розподілу вкладаються у проміжок між правлінням однієї людини та низовою демократією, або між суворою підпорядкованістю (ієрархією) та взаємною автономією (стратархією). Дослідження цих аспектів передбачає з'ясування методів відбору партійного керівництва і кандидатів у депутати; особливостей взаємовідносин між загальнонаціональними та місцевими партійними організаціями; стилю партійного керівництва); 6) баланс влади всередині організації (передусім йдеться про визначення балансу сил між парламентськими, урядовими та позапарламентськими елементами всередині партії. Для цього потрібно визначити кількість державних посадових осіб в керівництві партії, а також з'ясувати статус парламентських груп відповідно до партійного статуту) [7, с. 459–461].

Саме на основі такої підходу видається можливим визначити особливості дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР.

Зокрема, чеський дослідник П. Копецькі найімовірнішим варіантом організаційної еволюції політичних партій Центральної та Східної Європи визначив їхній розвиток у формі утворень з рихлою електоральною базою, в яких порівняно неважливу роль відіграє партійне членство, а провідну – партійне керівництво.

Це пов'язано з такими обставинами: 1) партії змушені звертатись до широкого кола виборців, а не розраховувати на підтримку електорату з чітко визначених сегментів суспільства, який має стійку партійну прихильність, оскільки за авторитарного правління формування такого зв'язку між партією та людиною було апіорі неможливим через брак інституту багатопартійності. Крім того, виникнення та розвиток у цьому регіоні громадських організацій, нових соціальних рухів, груп інтересів, які створюють альтернативні канали для вираження громадянами своїх політичних уподобань, також змушує партії максимально розширювати власну електоральну базу, а не орієнтуватись на окремі групи суспільства; 2) партії не прагнуть до збільшення членства, оскільки їхні фінансові надходження не залежать від кількості членів. У цьому відношенні вони здебільшого покладаються на державу. Крім того, за меншої кількості членів зменшується ймовірність виникнення потенційно потужних джерел конфлікту всередині партії, які пов'язані, зокрема, і з викликами існуючому партійному керівництву; 3) деполітизовані громадяни посткомуністичних держав не виявляють особливого бажання ідентифікувати себе з всеохоплюючими ідеологіями та партійними символами. Вони схильні орієнтуватись на сильного харизматичного лідера, який стоїть на чолі партії; 4) ЗМІ у зазначеному регіоні надають більш ефективні канали для комунікації між партією та громадянами, ніж розвинута партійна організація. Вирішальна роль ЗМІ у мобілізації прибічників, з одного боку, покращує політичні позиції представників вищих ешелонів партії (передусім тих членів партії, які обіймають посади в органах державної влади та в інших вищих державних установах), а з іншого, зменшує значущість партійного членства як ключового інструмента поширення партійних послань серед виборців.

Усе це дало підстави П. Копецькому стверджувати, що політичні партії у країнах Центральної та Східної Європи розвиватимуться не як масові партії, а будуть відтворювати ознаки «всеохоплюючої», електорально-професійної чи картельної партії, в яких партійне керівництво відіграє домінуючу роль, а партійна організація – другорядну [11, с. 517–521].

Про особливий характер взаємодії між трьома складовими партійної організації (за Р. С. Кацем і П. Мейром) в умовах трансформації політичних режимів країн Центральної та Східної Європи говорить також голландська дослідниця І. ван Бізен. Свій підхід вона розробила на основі теоретичної установки М. Дюверже, що взаємовідносини між представниками партії в органах державної влади та партійним керівництвом можуть розвиватись за такими сценаріями: 1) представники партії в парламенті (чи в інших органах державної влади) займають домінуючі позиції у партійному житті; 2) між партійним керівництвом і представниками партії в органах влади існує певний баланс сил, що зумовлює їхню конкуренцію; 3) домінуючі позиції у партійному житті займає партійне керівництво (є характерною ознакою комуністичних і фашистських партій) [6, с. 396].

Тож, згідно з підходом І. ван Бізен, у перехідних країнах Центральної та Східної Європи організаційний розвиток політичних партій відбувається за першим зі згаданих сценаріїв, що зумовлює визначальний вплив у партіях їхніх представників у органах державної влади та не стимулює розвиток потужних партійних структур на місцях. В основі

цього процесу лежать три головні причини: по-перше, більшість політичних партій у так званих «нових демократіях» було створено незадовго до, або навіть вже після перших демократичних виборів. Тож вони отримали парламентське представництво вже на початкових стадіях свого розвитку. Тому політичне життя цих партій обмежилось діяльністю в парламенті (іноді також і в урядових органах), що зумовило відсутність розвинутих і стійких партійних організаційних структур поза межами зазначених установ. Отож, представники партії в органах влади від самого початку зайняли домінуюче положення в її структурах, ініціюючи та контролюючи перебіг організаційної розбудови партії.

По-друге, на відміну від Західної Європи партії в нових демократіях мають інституційне, а не соціальне походження. Йдеться про те, що в Західній Європі класичний шлях формування партій полягав у представництві інтересів конкретних сегментів суспільства (політизація соціальної стратифікації). Натомість у Центральній та Східній Європі основою для створення партій стала політизація відмінностей у ставленні до інституційних проблем, найважливішою серед яких є питання бажаності, ступеня та напряму зміни політичного режиму. Тож в умовах конкуренції між партіями за утвердження в процесі трансформації політичного режиму того чи іншого інституційного дизайну цілком природним стало те, що вони сконцентрувались на парламентській та урядовій діяльності. За таких обставин представники партії в цих структурах отримали особливо важливі позиції у всій партійній організації.

По-третє, внаслідок свого «інституційного» походження партії в нових демократіях зосереджуються на досить простій електоральній стратегії, ніж на більш трудомісткій стратегії вузької партійної мобілізації. Це сприяє налагодженню прямих зв'язків між представниками партії в органах державної влади та виборцями, мінаючи позапарламентські та позаурядові канали артикуляції соціальних вимог, у тім числі у вигляді центрального партійного керівництва [6, с. 396–398].

Комплексний концептуальний підхід до дослідження організаційної еволюції політичних партій у посткомуністичних країнах розробив також німецький вчений Г. Кітшельт. За його твердженням, коли виборці обирають нові партії вони керуються одним із таких ключових міркувань: симпатією до особистих якостей партійних кандидатів; очікуваннями персональних матеріальних і нематеріальних вигод у разі перемоги партії; орієнтаціями на отримання непрямих вигод у формі колективних благ, забезпечення та реалізацію яких гарантує партія за умови перемоги на виборах. На цій підставі він виокремив три ідеальні типи партії, відповідно: харизматичний, клієнтелістський і програмний.

Харизматичні партії – неструктурована маса людей, які згуртувались навколо харизматичного лідера. Такі партії за природою нестабільні. Щоб зберегти прихильність послідовників, лідери рано чи пізно мають забезпечити своєму електорату нетривіальні виборчі стимули (персональні чи у вигляді колективних благ), а отже, стати на шлях організаційного розвитку, внаслідок якого вони перетворюються на клієнтелістську або програмну партію. Для клієнтелістських партій характерним є наголос на персональний патронаж. Вони роблять значні інвестиції у створення організаційної структури задля постійного ефективного забезпечення обмеженими ресурсами своїх послідовників. Проте такі партії уникають витрат на координацію діяльності своїх членів, бо від них вимагається не віра у певний набір ідеологічних цілей, а особиста лояльність.

Програмні партії стикаються з набагато складнішими завданнями. Вони розбудовують організаційні структури для поширення своїх ідей про бажане суспільство як колективне благо, яке вони обіцяють забезпечити, а також для залучення активістів і лідерів, які готові пропагувати і втілювати у життя ці ідеї. Отож, створювати програмні партії значно

складніше, ніж інші. Однак саме згадані партії здатні посилити консолідацію та стабільність демократичного режиму, ніж два альтернативних типа партійної організації. Тобто, клієнтелістські та харизматичні партії, маніпулюючи демократичними процедурами, дискредитують сам процес демократичної конкуренції в очах раціональних (мислячих) виборців, породжуючи цинізм серед найосвіченіших з них. Тож, як наголошує Г. Кітшель, існування партійних систем, заснованих на домінуванні клієнтелістських та харизматичних партій, буде настільки тривалим, наскільки вони, по-перше, матимуть справу з невибагливими та неосвіченими виборцями, для яких невідповідність між демократичними правилами та реальною партійною діяльністю непомітна та не становить жодної проблеми; по-друге, не діятимуть в умовах економічного зростання та секторальних змін, які порушують баланс політичних коаліцій, що створені такими партійними системами [10, с. 449–450].

Розмірковуючи над причинами утворення та домінування того чи іншого типу партії у посткомуністичних режимах, німецький дослідник розробив пізнавальну модель, яка дає змогу оцінити ймовірність формування програмних партій і партійних систем, заснованих на їхній конкуренції. Складові елементи цієї моделі охоплюють такі чотири індикатори: 1) давність індустріалізації (з'ясування частки населення зайнятого у сільському господарстві та визначення характеру політичної мобілізації різних сегментів суспільства на момент встановлення комуністичного режиму. Тобто, динаміка та ступінь індустріалізації, а також особливості політичної мобілізації у минулому, впливають на формування того чи іншого типу комуністичного режиму, що, своєю чергою, визначає вихідні умови для формування різних типів партій);

2) інституційний дизайн (парламентська система правління через притаманну для неї схильність до деперсоналізації політичної влади сприяє виникненню та конкуренції між програмними партіями, тоді як президентська система – концентрації влади в руках харизматичних осіб і дезінтеграції партій. Чинні президенти можуть систематично послаблювати згуртованість партій за допомогою різних стратегій задля збереження свого домінуючого становища у законотворчому процесі. Ще одним важливим чинником є тип виборчої системи: там, де правила проведення виборів персоналізують конкуренцію (наприклад, за мажоритарної системи відносної більшості або пропорційної системи з преференціями), з'являється більше фракційності та клієнтелізму всередині партій, що негативно позначається на їхній програмній згуртованості. Крім того, пропорційна система, яка зумовлює фрагментацію партійних систем, може сприяти конкуренції між програмними партіями до певної межі: надмірна фрагментація ускладнює для виборця можливість розрізнення політичних партій);

3) особливості демократичного транзиту (формування того чи іншого інституційного дизайну посткомуністичних режимів, способів міжпартійної конкуренції у їхніх межах залежить від особливостей переходу до демократії, які, своєю чергою, зумовлені специфікою різних типів недемократичних комуністичних режимів);

4) системний час (період існування демократичної системи, який охоплює: а) історичний демократичний досвід (тривалість докомуністичної (напів-) демократії у міжвоєнний час та у період після Другої світової війни); б) час від початку посткомуністичного транзиту (від моменту проведення перших вільних виборів). Більше шансів на виникнення та конкуренцію між програмними партіями мають ті посткомуністичні країни, які, по-перше, мали тривалий демократичний досвід у міжвоєнний період та повернулись до нього за результатами проведення вільних виборів після Другої Світової війни; по-друге, у яких формування політичних альтернатив правлінню комуністичної партії почалось вже у 1980 рр., а не починаючи з 1990 рр.) [10, с. 452–457].

Виходячи з положень цієї моделі, а також звертаючись до концепції аргентинського політолога Г. О'Доннелла, Г. Кітшелът констатував, що в Росії, Україні, Білорусі та більшості інших республік колишнього СРСР був сформований режим «делегативної демократії», який характеризується, зокрема, сильною персоналізацією політики, наявністю більшою чи меншою мірою непідзвітних лідерів і слабких партій [14]. Тому за існування таких інституційних умов у політичних системах цих країн з більшою ймовірністю виникнуть і домінуватимуть харизматичні та клієнтелістські, ніж програмні партії [10, с. 458].

Зауважимо, що схожих висновків дійшов також британський політолог Н. Сіттер. За його словами, партійні організації посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи не відповідають ідеальному типу масової партії, оскільки, по-перше, домінуючу роль у цих організаціях відіграє партійне керівництво; по-друге, вони є нестабільними через обмежену або слабку інституалізацію. Тож на підставі твердження про неможливість формування у державах згаданого регіону партійних організацій масового типу він виокремив чотири типи партій, які виникли там після падіння авторитарних режимів: 1) реформовані комуністичні партії, які у плані організаційної еволюції прямують до ідеального типу «всеохоплюючої» партії; 2) нові партії, які виникли на основі опозиційних рухів і розвиваються у напрямі «всеохоплюючих» або картельних партій; 3) партії інтересів, які часто відтворюють своїх історичних попередниць з міжвоєнної доби або з часу безпосередньо після Другої світової війни; 4) нові популістські партії, які мають багато спільного з аналогічними партіями Західної Європи [17, с. 433–434].

Деякі аспекти концептуального підходу Г. Кітшелъта стали основою ще однієї моделі дослідження організаційної еволюції політичних партій у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи, яку розробив Дж. Т. Ішіяма. На підставі двох вимірів партійної організації (значення членства й ідеологічна послідовність), які, на його думку, дають змогу якнайкраще відобразити особливості партійного розвитку в посткомуністичних перехідних країнах, американський дослідник запропонував таку типологію політичних партій: 1) масова партія (ідеологічна послідовність і досить висока опора на членство); 2) кадрова партія (ідеологічна непослідовність і досить низька опора на членство); 3) програмна партія (ідеологічна послідовність і досить низька опора на членство); 4) клієнтелістська партія (ідеологічна непослідовність і досить висока опора на членство).

Вихідною теоретичною установкою підходу Дж. Т. Ішіяма є твердження, що класичні кадрові та масові партії – це історичні типи, які сьогодні не існують у «чистому» вигляді та навряд чи можуть виникнути у країнах Центральної та Східної Європи, а також колишнього СРСР. Однак він пропонує використовувати їх як ідеальні типи і вимірювати на цій підставі ступінь «кадровоподібності» та «масовоподібності» політичних партій, які діють у межах поставоритарних режимів країн згаданих регіонів. Тож більш «кадровоподібні» партії характеризується невеликим, порівняно незначущим членством, а також помітною ідеологічною та програмною непослідовністю. Більш «масовоподібні» – досить широким членством, яке відіграє в партії важливу політичну роль, а також значною ідеологічною та програмною послідовністю. Між цими ідеальними типами науковець розташовує дві змішані форми партійної організації, які відображають різні комбінації характеристик «кадровоподібних» і «масовоподібних» партій, – програмні і клієнтелістські партії [8, с. 93–94].

Для оцінки партійної організації Дж. Т. Ішіяма використовує два основних індикатора, які відображають важливість партійного членства та рівень ідеологічної послідовності. Перший – організаційна щільність (співвідношення між приблизною кількістю офіційних членів партії та кількістю голосів, які вона отримує на виборах: кількість офіційних

членів партії ділиться на середню кількість голосів, які партія отримала на останніх двох виборах до законодавчого органу. «Організаційно щільними» є ті партії, яким для подолання електорального бар'єра достатньо підтримки власних членів). Цей показник дає змогу виміряти відносну важливість партійного членства в електоральній підтримці партії: «кадровоподібні» партії в цьому плані менше залежні від членства, ніж «масовоподібні».

Другий індикатор визначає ступінь ідеологічної та програмної послідовності партії. Для концептуалізації цього показника Дж. Т. Ішияма використовує «мінімалістський» підхід: ідеологічна послідовність – це ступінь, у якому партія демонструє впізнавані та несуперечливі вподобання щодо політичного курсу, що з очевидністю належать до певної частини ідеологічного спектра. За його словами, переваги цього підходу полягають у такому: по-перше, він дає змогу оцінити послідовність партійної програми, визначити ступінь гомогенності вподобань виборців, активістів і виборних посадових осіб партії щодо політичного курсу, а також з'ясувати рівень партійної дисципліни функціонерів. Тобто, партія буде сприйматись як ідеологічно послідовна у тому разі, якщо партійна програма є несуперечливою, всередині партії немає серйозних ідеологічних конфліктів і підтримується певний рівень партійної дисципліни. По-друге, він дає змогу використовувати систему показників, які прийняті в сучасній літературі з партійної ідеології, та застосовувати їх у контексті дослідження політики посткомуністичних режимів [8, с. 95].

Як видно з проаналізованих концептуальних підходів, надзвичайно важливий вплив на процес інституційної еволюції політичних партій справляють не лише внутрішньо-інституційні (ендогенні) чинники (наприклад, особливості співвідношення між різними організаційними вимірами партії), а й зовнішнє середовище, в якому вони перебувають. За слушним зауваженням американської дослідниці К. Лоусон, треба чітко розуміти той контекст, у якому формувались і функціонують політичні партії. Тобто, не можна вийти за межі поверхневого опису, якщо не вивчати інституційну структуру держави (конституція, виборча система, закони, правосвідомість і правозастосування, які впливають на специфіку утворення партій та їхню ідентичність у кожній конкретній країні); ключові моменти політичної історії партій (включно з виборами); проблеми, які хвилюють виборців (наприклад, етнічні та релігійні розмежування, розподіл ресурсів і соціальних послуг); позицію держави та самих партій щодо міжнародної ситуації та проблем глобалізації. Там же ж, де у владі перебувають диктатори, важливо зрозуміти їхнє ставлення до партій, а не просто прийняти апріорі, що багатопартійність обов'язково обмежує авторитарне правління [12, с. 195–196].

Тож ще один важливий методологічний аспект, який маємо розглянути, – це вплив зовнішніх (екзогенних) чинників на особливості організаційного розвитку політичних партій у поставторитарних країнах Центральної та Східної Європи. У цьому контексті треба звернутись до поняття «структура можливостей» – сукупність обмежень і можливостей, які перешкоджають або сприяють вибору партією певної лінії поведінки, а також змушують її надавати перевагу тим, а не іншим формам колективної дії [18, с. 231]. Саме різна «структура можливостей» як сукупність різноманітного поєднання екзогенних чинників зумовлює плюралізм варіантів організаційної еволюції політичних партій. До цих факторів, які визначають «структуру можливостей» партії, найчастіше зачисляють інституційні характеристики політичної системи (насамперед наявність парламентської або президентської системи правління й особливості виборчої системи), а також специфіку «політичного середовища», в якому функціонує партія. Застосовуючи такий підхід у контексті дослідження політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, у тім числі й республік колишнього СРСР, науковці виокремлюють, зокрема, такі чинники, що впливають на розвиток

політичних партій: рівень суспільної довіри до партій; обсяг президентських повноважень; особливості виборчого законодавства; рівень суспільної довіри до профспілок і членства у них; тип попереднього політичного режиму. Причому саме специфіку виборчого законодавства, характеристики старого режиму та силу президентської влади розглядають як чинники, які найбільше впливають на ідейно-інституційну еволюцію партій [8, с. 97].

Залежність організаційної трансформації політичних партій у поставторитарних державах Центральної та Східної Європи від типу попереднього політичного режиму – найпоширеніший варіант пояснення траєкторій та особливостей еволюції партій у зазначеному регіоні. Згідно з цим підходом, сутнісні ознаки попереднього авторитарного режиму визначають національну специфіку основних параметрів перехідних процесів (транзиту), що, своєю чергою, впливає на формування інституційного дизайну поставторитарних країн загалом і характер партійної діяльності зокрема [8, с. 98]. Саме тому в цьому контексті, на нашу думку, необхідно опиратись на основні положення транзитологічної парадигми, яка дає змогу розглядати трансформацію типів політичного режиму як процес, що складається з чітко визначеної кількості етапів, які послідовно змінюють один одного, кожному з яких відповідають ті або інші зміни в структурі політичного режиму [2].

Показовою, на наш погляд, є концептуальна схема Г. Кітшелята, який виокремив три різновиди авторитарних комуністичних режимів, що існували у країнах Центральної та Східної Європи, зокрема й у республіках Радянського Союзу. Цю диференціацію він провів на основі таких критеріїв: 1) ступінь боротьби навколо вироблення політичного курсу всередині та за межами комуністичної партійної еліти; 2) наявність і рівень можливостей для артикуляції суспільної незгоди з партією; 3) ступінь бюрократичного професіоналізму (компетентність, дотримання норм, орієнтація на ефективність) або патронажу, корупції та кумівства як принципів функціонування державного апарату.

Перший тип режиму – патримоніальний комунізм – характеризувався низьким рівнем внутрішньоелітної боротьби та можливостей для артикуляції суспільного інтересу, а також незначним ступенем раціонально-бюрократичної інституціалізації. Такі режими опирались передусім на ієрархічні ланцюжки персональної залежності між керівниками державного апарату та їхнім оточенням на основі системи широкого патронажу та клієнтелістських мереж. Опозиція піддавалась жорсткому переслідуванню або була кооптована до системи патронажу. Саме через слабкість опозиції, за твердженням Г. Кітшелята, перехід від авторитарного правління тут зазвичай здійснювався засобом превентивних заходів, до яких вдавалась частина старої еліти, що дало їй змогу нав'язати свій варіант інституційного дизайну нового політичного режиму (насамперед сильну президентську владу та таку виборчу систему, яка зумовлює персоніфікацію політичної конкуренції та влади). Тож за таких умов транзиту шанси на програмну (ідеологічну) структурізацію партійної системи були слабкими, оскільки персоніфікація політичної конкуренції та відсутність тривалого політичного досвіду в антикомуністичних партій не давали можливості створити гідну альтернативу пануючим політичним силам, що сформувалися навколо лівих посткомуністичних партій, які: фокусуються на економічному популізмі; наголошують на утвердженні сильної влади, законності та порядку, а також на необхідності усвідомлення національної самобутності; виявляють поблажливість до декомунізації та певну неприязнь до політичної демократизації. До цієї групи дослідник зачислив, зокрема, Сербію, Румунію, Болгарію, Росію, Білорусь та Україну [10, с. 452–453, с. 465].

Другий тип – бюрократично-авторитарний комунізм – позначився наявністю жорстких рамок міжелітної конкуренції та артикуляції суспільних інтересів за водночас високого рівня раціонально-бюрократичної інституціалізації. Тут законслухняна комуністична

бюрократія виявилась нездатною до швидких превентивних заходів, що призвело до її повного розпаду в умовах кризи комуністичної системи. Це означало, що стара еліта не стала одним із суб'єктів творення інституційного дизайну нового режиму. Тож ліберально-демократична опозиція в процесі переходу обрала політичні інститути, які деперсоналізували владу – парламентську систему правління та пропорційно-спискову виборчу систему. За таких умов потенціал програмної структуризації партійної конкуренції виявився досить високим, унаслідок чого можна було провести чітке розмежування між прихильниками ринкової економіки та популістами, які можуть отримувати широку народну підтримку в періоди економічних криз. До цієї групи Г. Кітшелт зачислив колишню НДР, Чехію та Словаччину [10, с. 453, с. 465].

Третій тип – національно-консенсусний комунізм – характеризувався наявністю досить широких рамок (на середньому рівні) міжелітної боротьби та артикуляції суспільних інтересів, а також порівняно розвинутим бюрократичним професіоналізмом. Особливістю цих режимів було те, що комуністична еліта, апелюючи до бажання суспільства зберегти національну автономію від радянської гегемонії, йшла на укладення політичних та економічних компромісів з внутрішньою опозиційною елітою, яка опиралась на міжвоєнний політичний досвід і католицьку церкву. По суті, комуністична еліта надавала певні можливості для міжелітної конкуренції й артикуляції інтересів в обмін на прийняття базових параметрів функціонування існуючої системи. Тому інституційний дизайн нового режиму був сформований у перехідний період унаслідок переговорів та укладення компромісів між старою елітою та опозицією щодо утвердження так званих змішаних демократичних інститутів, які поєднували елементи, що персоналізували та деперсоніфікували політичну владу (наприклад, семіпрезидентська система правління та змішані виборчі системи). За таких умов програмна структуризація партійної системи виявилась не такою чіткою, як у країнах-спадкоємницях бюрократично-авторитарного типу комуністичного режиму. Йдеться про формування трьох основних партійних центрів. По-перше, це соціалісти та ліберали, які мають спільні позиції у питаннях соціального лібертаріанства та космополітизму, але, водночас, ідеологічно розходяться в економічних проблемах. По-друге, це християнсько-національно-авторитарний центр, партії якого поєднують прихильність до ринкової економіки з популістичними гаслами, проте відстоюють ідеї соціального авторитаризму та традиціоналізму. До цієї групи науковець зачислив Польщу, Угорщину, Словенію та Хорватію, а також як «межові випадки» – Естонію, Латвію та Литву [10, с. 453, с. 465].

Отже, можемо констатувати, що дослідження еволюції партійної організації в умовах перехідних типів політичних режимів країн Центральної та Східної Європи, зокрема й республік колишнього СРСР, має ґрунтуватись на з'ясуванні суті історичного типу політичного режиму, який передував та зумовлював специфіку демократичних перетворень. Крім того, вирішальне значення для осмислення траєкторій ідейно-інституційної еволюції політичних партій на пострадянському просторі, на нашу думку, має також визначення результату цих трансформацій, або, іншими словами, змістових ознак існуючого типу політичного режиму, який був встановлений у результаті транзиту [3].

В цьому контексті виходимо з таких методологічних установок. По-перше, ми визначаємо політичний режим як спосіб функціонування політичної системи, який забезпечує регуляцію її роботи та виявляється у вигляді: 1) сукупності найтипівіших для суспільства способів організації та функціонування основних політичних інститутів; 2) комплексу методів і засобів, у тім числі ідеологічного порядку, що використовують органи влади для впливу на підвладних; 3) системних принципів, на які вони

опираються, що оформлюють і структурують реальний процес взаємодії держави, суспільства й особистості, відображаючи фактичний стан законності, конкретних політичних відносин, праві свобод громадян, а також ступінь їхньої політичної активності. Тобто, це політичний клімат суспільства, який впливає на динаміку та характер політичного розвитку держави.

По-друге, на підставі такої дефініції, стверджуємо, що повноцінний теоретичний аналіз особливостей функціонування політичного режиму країни та визначення його сутнісних ознак потребує врахування таких позицій: 1) спосіб формування й обсяг повноважень основних центральних інститутів державної влади. Характер реальної взаємодії між гілками влади на горизонтальному та на вертикальному (у розрізі «центр-регіони») рівні; 2) характеристика виборчих процесів: стан електоральної конкуренції; 3) можливості для ведення опозиційної діяльності: становище опозиції в рамках режиму; 4) можливості доступу громадян до альтернативних джерел інформації: ситуація зі ЗМІ; 5) характеристика «третього сектору»: ситуація з незалежними неурядовими організаціями; 6) характер участі правоохоронних, судових та контрольно-ревізійних органів у політичному процесі; 7) з'ясування домінуючого типу політичної культури суспільства [4].

По-третє, саме різними характеристиками цих позицій і визначається специфіка політичного режиму кожної країни загалом, а також унікальність так званого «політичного середовища», у якому функціонують політичні партії зокрема. Тобто, іншими словами, політичний режим і є тим середовищем, який створює згадану «структуру можливостей» для партій, задаючи параметри їхнього розвитку.

По-четверте, визначальне значення у цьому контексті, на нашу думку, мають такі чинники: 1) конституційний та реальний обсяг повноважень президента, а також його вплив на перебіг політичних процесів в країні. Треба згадати, що, згідно з підходом Х. Лінца, наявність сильного інституту президентства стимулює політичні партії брати участь у боротьбі передусім за посаду президента, відсуваючи на другий план інші політичні цілі. Ця закономірність виявляється як за прямого, так і за непрямого обрання президента [13]. Американські дослідники М. Шугарт та Дж. Кері також зазначають, що існування сильної президентської влади в країні зазвичай знижує роль виборчих кампаній, заснованих на ідеологічних принципах, і посилює значущість тих кампаній, у центрі яких стоять сильні особистості [16, с. 3–4, с. 7–14]. Крім того, концентрація влади в руках президента заохочує харизматичних лідерів і в цілому послаблює ідеологічну послідовність партій, бо конкуренція між особистостями переважає над командним духом. Тому, за твердженням Дж. Т. Ішіями, чим сильнішою є президентська влада, тим з більшою ймовірністю політичні партії розвиватимуться як «кадровоподібні» [8, с. 157]; 2) характеристика виборчих інститутів і процесів, яка допомагає з'ясувати наявність і визначити ступінь інституційних (формальних і неформальних) можливостей для повноцінної міжпартійної конкуренції; 3) потенціал опозиційної діяльності, рівень якого також визначає ймовірність утворення нових «масовоподібних» партій та формування партійної системи, заснованої на ідеологічній (програмній) боротьбі між політичними партіями.

У цьому контексті можемо стверджувати, що у державах з авторитарним чи гібридним типом політичного режиму, в рамках яких головні параметри розгортання політичного процесу (включно з виборами та простором для опозиційної діяльності) в умовах імітації демократичних процедур визначає та контролює домінуючий харизматичний актор (президент або інша посадова особа) [5], політичні партії розвиватимуться як клієнтелістські, харизматичні або картельні, а партійна система характеризуватиметься низьким потенціалом ідеологічної міжпартійної конкуренції.

Список використаної літератури

1. Шипунов Г. Ідейно-інституційний розвиток лівих політичних партій: принципи дослідження. Львів: Простір-М, 2018. 470 с.
2. Шипунов Г. Концептуальні засади транзитологічної парадигми: історія становлення. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2012. Вип. 2. С. 103–114.
3. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади дослідження переходу від авторитаризму до демократії країн Центрально-Східної Європи (на прикладі України). *Rozwoj polityczny państw Europy Środkowej i Wschodniej / Praca zbiorowa pod red. Z. Białobłockiego i A. Romanyuka*. Kutno: Wyższa Szkoła Gospodarki Krajowej, 2012. S. 131–143.
4. Шипунов Г. Методологічні засади використання категорії «політичний режим» в контексті дослідження посткомуністичних трансформацій. *Вісник СевНТУ. Серія: Політологія*. 2011. Вип. 123. С. 66–72.
5. Шипунов Г. Теоретико-методологічні засади аналізу гібридних режимів: український контекст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Політичні науки»*. 2008. Вип. 3. С. 89–102.
6. Biezen I. v. On the Internal Balance of Party Power: Party Organizations in New Democracies. *Party Politics*. 2000. Vol. 6, Issue 4. P. 395–417.
7. Enyedi Z., Linek L. Party Searching for the Right Organization: Ideology and Party Structure in East-Central Europe. *Party Politics*. 2008. Vol. 14, Issue 4. P. 455–477.
8. Ishiyama J. T. The Communist Successor Parties and Party Organizational Development in Post-Communist Politics. *Political Research Quarterly*. 1999. Vol. 52, Issue 1. P. 87–112.
9. Katz R. S., Mair P. The Ascendancy of the Party in Public Office: Party Organizational Change in Twentieth-Century Democracies. *Political Parties: Old Concepts and New Challenges* / R. Gunther, J. R. Montero, J. J. Linz (eds.). New York: Oxford University Press, 2002. P. 113–135.
10. Kitschelt H. Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 4. P. 447–472.
11. Kopecky P. Developing Party Organizations in East-Central Europe: What Type of Party is Likely to Emerge? *Party Politics*. 1995. Vol. 1, Issue 4. P. 515–534.
12. Lawson K. Conclusion on the Set: Origins of the Projects, Summary by Regions, Party Democratization. *Political Parties and Democracy*. Vol. V: The Arab World / K. Lawson (general ed.). Santa Barbara, California: Praeger, 2010. P. 189–206.
13. Linz J. J. The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy*. 1990. Vol. 1, Issue 1. P. 51–69.
14. O'Donnell G. Delegative Democracy. *Journal of Democracy*. 1994. Vol. 5, Issue 1. P. 55–69.
15. Schlesinger J. A. On the Theory of Party Organization. *The Journal of Politics*. 1984. Vol. 46, Issue 2. P. 369–400.
16. Shugart M. S., Carey J. M. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 316 p.
17. Sitter N. Cleavages, Party Strategy and Party System Change in Europe, East and West. *Perspectives on European Politics and Society*. 2002. Vol. 3, Issue 3. P. 425–451.
18. Young L. Women's Movements and Political Parties: A Canadian-American Comparison. *Party Politics*. 1996. Vol. 2, Issue 2. P. 229–250.

**POLITICAL REGIMES OF POST-COMMUNIST STATES AND SPECIFICITY
OF THE ORGANIZATIONAL EVOLUTION OF POLITICAL PARTIES:
FEATURES OF THE STUDY**

Hennadii Shypunov

Ivan Franko National University of Lviv,

Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science

Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine

The article defines and elaborates the peculiarities of the study of the evolution of the party organization in the conditions of transitional types of political regimes in the countries of Central and Eastern Europe, in particular the republics of the former USSR. It is justified that a theoretically adequate and empirically consistent study of the organizational development of political parties in the post-authoritarian countries of Central and Eastern Europe should be based on the study of the influence of a wide range of both intra-institutional (endogenous) and external (exogenous) factors on this process.

Based on the understanding of methodological approaches to the conceptualization of the organizational evolution of political parties in the conditions of the political regimes of post-communist states, it is proved that the study of the evolution of the party organization in the conditions of transitional types of political regimes in the countries of Central and Eastern Europe, in particular the republics of the former USSR, should be based on clarifying the essence of the historical type of political regime that preceded and determined the specifics of democratic transformations. In addition, it is determined that the determination of the result of these transformations, or, in other words, the substantive features of the existing type of political regime, which was established as a result of the transit, is of crucial importance for understanding the trajectories of the ideological and institutional evolution of political parties in the post-Soviet space.

It is substantiated that in states with an authoritarian or hybrid type of political regime, in which the main parameters of the unfolding of the political process (including elections and space for opposition activity) in conditions of imitation of democratic procedures are determined and controlled by a dominant charismatic actor (the president or another official), political parties will develop as clientelistic, charismatic or cartel, and the party system will be characterized by a low potential for ideological inter-party competition.

Key words: political regime, transformation of political regime, political regimes of Central and Eastern European countries, political regimes of post-Soviet countries, political party, organizational structure of political party.